

Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010

Πρακτικά

**Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο
(από το 1204 έως σήμερα)**

Τόμος Γ'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2011

Η δημιουργία δημόσιας ταυτότητας των Ευαγγελικών στην Ελλάδα μέσω της παιδείας από το 1821 και μετά.

Η εκπαιδευτική και εκδοτική δραστηριότητα των Διαμαρτυρομένων στην Ελλάδα

Σιδεράς Παχουνδάκης

Η σημασία της εκπαίδευσης και των εκδόσεων στους Διαμαρτυρόμενους
Η σημασία που προσέδωσε η προτεσταντική μεταρρύθμιση στη γνώση, μέσω της εκπαίδευσης, των μεταφράσεων και των εκδόσεων, αποτελούν ενδεχομένως συστατικά στοιχεία του προτεσταντικού δόγματος και των προτεσταντικών εκκλησιών. Η γνώση θεωρήθηκε από τους Προτεστάντες το κλειδί που θα οδηγούσε, ατομικά αλλά και συλλογικά, τον άνθρωπο και την κοινωνία στην αναμόρφωσή τους, μία αναμόρφωση πρώτιστα θρησκευτική αλλά ταυτόχρονα πολιτική, οικονομική και ιδεολογική. Μέσα στην ιστορία, η Μεταρρύθμιση εκφράζει την αμφισβήτηση εκείνων των στρωμάτων που ήταν υπό την εξουσία του Πάπα, των αριστοκρατών και των αυτοκρατόρων. Η ανερχόμενη αστική τάξη, οι τοπικοί ηγέμονες και ο λαός φαίνεται να βρίσκουν στη Μεταρρύθμιση την πίστη που τους εκφράζει κι ενδεχομένως την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ελπίδα αλλαγής της κατεστημένης κυρίαρχης ιδεολογίας. Σκοπός του Λούθηρου είναι ο Λόγος του Θεού να φθάσει στα λαϊκά στρώματα, να γίνει κατανοητός στη γλώσσα τους μέσω της κηρυκτικής Λατρείας και της μετάφρασης της Αγίας Γραφής. Μέχρι και την Αντιμεταρρύθμιση, η Καθολική Εκκλησία επέμενε να χρησιμοποιεί τη λατινική γλώσσα στη λατρεία, χωρίς να την ενδιαφέρει –ενδεχομένως και σκόπιμα– εάν γίνεται κατανοητή από τους πιστούς. Με αυτό τον τρόπο ήλεγχε το λαό πολιτικά, οικονομικά και ιδεολογικά, διότι το απελευθερωτικό, κατά τους Προτεστάντες, μήνυμα της Αγίας Γραφής, δεν μπορούσε να κατανοηθεί και να εσωτερικευθεί από τον πιστό.

Το να μένει ο λαός αμόρφωτος και υπό την εξουσία της διαμεσολάβησης του ιερέα, εξυπηρετούσε το γενικότερο πολιτικό σκηνικό της Καθολικής Εκκλησίας. Ο Λούθηρος με τη διδασκαλία του δίνει το έναυσμα στις μάζες να αμφισβητήσουν κάθε μορφή αυθεντίας, να αντιληφθούν ότι ο Λόγος του Θεού είναι προσιτός και σ' αυτές και άρα απελευθερωτικός.

Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτ. 2010): "Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)", Τόμος Γ' (ISBN 978-960-99699-5-6) © 2011 Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (www.eens.org)

Από την επισκοποκεντρική και εκκλησιολογική διδασκαλία της Καθολικής Εκκλησίας, περνάμε στη χριστοκεντρική διδασκαλία του Λούθηρου, καθώς ο Χριστός προτυπώνει τον κοινωνικό επαναστάτη που αμφισβήτησε την εποχή του. Έτσι και η Μεταρρύθμιση αμφισβητεί την εποχή της, τοποθετώντας το Χριστό ως κυρίαρχο πρόσωπο που αναγεννά και απελευθερώνει από το Νόμο. Η Μεταρρύθμιση δεν κάνει λόγο για μία θρησκευτική εμπειρική και μεταφυσική εσωτερική γνώση αλλά για την κοσμική γνώση, η οποία θα δώσει τα κατάλληλα επιστημονικά εργαλεία για την κατανόηση και εσωτερίκευση του Λόγου του Θεού. Η μόρφωση γίνεται αξία με τη Μεταρρύθμιση και ταυτόχρονα φαίνεται να αποτελεί βασικό συστατικό της πίστης και της διδασκαλίας της. Οι πόλεις, που αρχίζουν να μετασχηματίζονται σε αστικά κέντρα τα οποία θα φιλοξενήσουν τις πρώτες βιομηχανίες, θα αποτελέσουν έναν χώρο θρησκευτικής και ιδεολογικής διείσδυσης των Προτεσταντών, οι οποίοι θα αναπτύξουν το εκπαιδευτικό και εκδοτικό τους έργο μέσα σ' αυτές (Weber 2000).

Με τη βιομηχανική επανάσταση άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο της ανθρώπινης ιστορίας, σχετιζόμενο άμεσα με το Διαφωτισμό και τη Μεταρρύθμιση. Μετά τις πρώτες εγκαταστάσεις πληθυσμών στις πόλεις για μισθωτή εργασία σε βιομηχανίες και μεταποιητικές επιχειρήσεις, άρχισαν από την τότε αναδυόμενη αστική τάξη να επικρατούν και σταδιακά να γίνονται κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με την ανωτερότητα της πόλης έναντι της υπαίθρου, τις οποίες σε σημαντικό βαθμό καθόρισαν όχι μόνο η καπιταλιστική οικονομία, αλλά και οι ιδέες της Μεταρρύθμισης και του Διαφωτισμού, που είχαν ως κοινή συνισταμένη τον ουμανισμό. Πρακτικές και αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν σ' ένα μεγάλο βαθμό την κοινωνία της πόλης είναι η καπιταλιστική οικονομία, η ορθολογική συστηματική εργασία, ο «χριστιανικός προτεσταντισμός» της, η «ευσέβεια», η «ατομικότητα» και το αξίωμα της μόρφωσης, σε αντίθεση με τις κοινωνίες της υπαίθρου, που βασίζονται περισσότερο στη γεωργική οικονομία, η οποία συνδεόταν με δεισιδαιμονικές αντιλήψεις για τη φύση, για τη μη ορθολογική εργασία, τη συλλογική συνείδησή τους, τις ελάχιστες ή ανύπαρκτες ευκαιρίες μόρφωσης.

Η Μεταρρύθμιση ιστορικά ταυτίστηκε και στήριξε το νέο status quo των εθνικών κρατών και υπήρξε η αφορμή για να αμφισβητήσει η αναδυόμενη αστική τάξη τη μοναρχική, φεουδαρχική και παπική εξουσία. Η ανακάλυψη της τυπογραφίας και η εκμηχάνιση της αναπαραγωγής των βιβλίων ωφέλησε περισσότερο το μεταρρυθμιστικό κίνημα, σχεδόν ταυτίστηκε μαζί του, διότι μία απ' τις αρχές των Προτεσταντών ήταν να φθάσει το Ευαγγέλιο στις ευρύτερες μάζες και στη γλώσσα τους.

Από τις βασικότερες προϋποθέσεις επιτυχίας του κινήματος του Λούθηρου υπήρξε η αναμόρφωση του λαού. Η αυθεντία και η εξουσία του Πάπα

έπρεπε να σταματήσουν και τη θέση τους να πάρουν η αυθεντία και η εξουσία κάθε αναγεννημένου πιστού. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, έπρεπε να συντρέξουν οι προαναφερθέντες λόγοι. Ο καπιταλισμός είναι τρόπος και σύστημα παραγωγής που συνεχώς ελίσσεται και μπορεί να εκμεταλλεύεται κάθε νέο δεδομένο που του προσφέρεται. Χρησιμοποίησε την τυπογραφία με σκοπό το κέρδος. Μέσα από την ιστορία φαίνεται πως ο καπιταλισμός διεύρυνε τις εμπορικές του δραστηριότητες στο χώρο των εκδόσεων σε ευρύ πλέον αγοραστικό κοινό και σε γλώσσες κατανοητές προς αυτό.

Η Μεταρρύθμιση ως κίνημα μετέφρασε και συνεχίζει να μεταφράζει την Αγία Γραφή στις γλώσσες του λαού. Αυτό ενδεχομένως μας δείχνει ότι επεδίωκε να γίνει μαζικό κίνημα, αντιστεκόμενο στην εξουσία της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί τη λατινική γλώσσα στη μελέτη της Αγίας Γραφής και στη Λατρεία. Η φιλολαϊκή στάση των Διαμαρτυρομένων ενίσχυσε την κοινωνική αμφισβήτηση ενάντια στις μεγάλες αυτοκρατορίες της εποχής. Τοπικοί ηγεμόνες και φεουδάρχες, στην προσπάθειά τους να απεξαρτηθούν από την παπική ηγεμονία και τους αυτοκράτορες, χρησιμοποίησαν τις μεταφράσεις της Αγίας Γραφής σε τοπικές διαλέκτους και καθομιλούμενες γλώσσες κυρίως ως πολιτικό κείμενο. Η αναζήτηση μιας νέας πίστης που θα βρισκόταν κοντά στα πολιτικά αιτήματά τους, για να προσεταιριστούν το λαό και να διεκδικήσουν την υποστήριξη του εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας και των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών, βρήκε στο χώρο του προτεσταντισμού ένα πρόσφορο έδαφος. Η αυτονομία της πολιτικής εξουσίας έναντι της θρησκευτικής και η υποταγή της θρησκείας στο κράτος προέβαλε ως πολιτικο-θρησκευτική ιδεολογία του προτεσταντισμού.

Το πρώτο ενδιαφέρον των Διαμαρτυρομένων για την Ορθόδοξη Ανατολή (17^{ος} αιώνας)

Το ενδιαφέρον των Διαμαρτυρομένων για την «υπόδουλη» Ορθόδοξη Ανατολή αρχίζει σχεδόν από την εμφάνιση της Προτεσταντικής Εκκλησίας στη Δύση. Προτεστάντες και Καθολικοί επιθυμούν την προσέγγιση με την Ορθόδοξη Εκκλησία, ο καθένας για τους δικούς του λόγους. Σε κάθε περίπτωση η προσέλευση του Ορθόδοξου κόσμου ως συμμάχου των Προτεσταντών ή των Καθολικών, είχε ως απώτερο σκοπό την ένταξη του στη μεταξύ τους διαμάχη που είχε ξεσπάσει από τον 16^ο αιώνα και είχε πάρει διαστάσεις πολεμικών συρράξεων ανάμεσα σε φέουδα, τοπικούς ηγεμόνες και αυτοκρατορίες. Την εποχή εκείνη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στα πρεσβυγενή πατριαρχεία μεταξύ των Επισκόπων, λογίων Ιερέων και Καθηγητών υπήρχαν δυο μεγάλες τάσεις, η φιλοκαθολική και η φιλο-

προτεσταντική. Η πρώτη επίσημη επικοινωνία Ορθοδόξων – Προτεσταντών ήταν επί πατριαρχίας Κύριλλου Λούκαρι το 17^ο αιώνα όπου Ολλανδοί, Σουηδοί και Γερμανοί διπλωμάτες προθυμοποιούνται να προσφέρουν υποστήριξη στον Λούκαρι εναντίον των Καθολικών και Μουσουλμάνων. Εκείνη την περίοδο ήδη Ολλανδοί Προτεστάντες στηρίζουν τον ορθόδοξο Πατριάρχη Ιεροσολύμων Θεοφάνη κατά Καθολικών και Μουσουλμάνων, στη μεγάλη διαμάχη που είχε ξεσπάσει στα Ιεροσόλυμα για τον έλεγχο της περιοχής. Ο Λούκαρις υπήρξε, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, φίλα προσκείμενος στον προτεσταντισμό. Οι Ολλανδοί καλβινιστές Κορνήλιος Haga και Αντώνιος Leger, είναι αυτοί που έρχονται σε συνεννοήσεις με τον πατριάρχη Λούκαρι, με αποκορύφωμα αυτής της επικοινωνίας την καλβινιστική ομολογία του Πατριάρχη το 1629 (Γριτσόπουλος 1966).

Ο Λούκαρις σπουδάζει στο Παν/μιο της Πάντοβας, σ' ένα κοσμοπολίτικο περιβάλλον κι έρχεται σ' επαφή με τις ιδέες του ουμανισμού. Στην Πάντοβα έζησε για έξι χρόνια. Ολοκληρώνοντας τις σπουδές του αναλαμβάνει έξαρχος του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στην Πολωνία από το 1596 μέχρι και το 1601, όταν η Ορθόδοξη Εκκλησία εκεί αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα με την Καθολική Εκκλησία. Οι Ορθόδοξοι της Πολωνίας, με προτροπή του Βασιλιά Σιγισμούνδου του Γ', δήλωσαν υπακοή στον Πάπα της Ρώμης. Ενδεχομένως το γεγονός αυτό να επηρέασε αρνητικά τις αντιλήψεις του Λούκαρι για τη Ρώμη.

Ο Λούκαρις διαπίστωσε ότι το βασικό μειονέκτημα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο κλήρου και λαού και ίσως να το θεωρούσε μία από τις αιτίες που οδήγησαν ένα μεγάλο μέρος της Ορθόδοξης Πολωνίας στο να προσχωρήσει στην Καθολική Εκκλησία, λόγω του ότι οι Ιησουίτες μοναχοί είχαν δραστηριοποιηθεί έντονα στον εκπαιδευτικό και εκδοτικό χώρο. Ο Λούκαρις κατά τη διαμονή του στην Πολωνία, στην προσπάθειά του να περισώσει την Ορθόδοξη Εκκλησία, αυξάνει τα ορθόδοξα σχολεία και ιδρύει ένα τυπογραφείο. Η τυπογραφία και η μετάφραση της Αγίας Γραφής αποτέλεσαν δυο από τους καθοριστικούς παράγοντες επικράτησης της Μεταρρύθμισης στη Δύση. Ο Λούκαρις φαίνεται να γνωρίζει καλά τις ιδέες και πρακτικές των Διαμαρτυρομένων για τον τρόπο που μπορούν να αντιμετωπιστούν οι Καθολικοί, ενώ και εκείνος θεωρεί ότι οι εκδόσεις και η μόρφωση θα αποτελέσουν το ανάχωμα στους σκοπούς των Καθολικών.

Ο Λούκαρις αντιλαμβανόταν ότι οι Ορθόδοξοι πληθυσμοί είχαν άγνοια της Γραφής και του νοήματος του Ευαγγελίου, κάτι που φαίνεται να τον δυσαρεστεί, καθώς γράφει στις 10 Οκτωβρίου του 1613 στον Uytenbogaert: «είμαι εχθρός της αμάθειας. Μεγάλη απογοήτευση μου προκαλεί το γεγονός ότι οι Ιερείς μας είναι βυθισμένοι στην αμάθεια» (Χατζηαντωνίου 1995). Σ' ένα γράμμα του ο Λούκαρις στις 6 Σεπτεμβρίου, το οποίο

στέλνει προς τον Μάρκο Αντώνιο de Dominis, πρώην Καθολικό αρχιεπίσκοπο, εκθέτει όλες του τις απόψεις για τα χριστιανικά δόγματα, θεωρώντας ότι τα δόγματα των Διαμαρτυρομένων είναι σωστότερα από εκείνα των Ρωμαιοκαθολικών (Χατζηαντωνίου 1995).

Όταν ο Λούκαρις έγινε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, είχε ήδη ιδρυθεί σχολείο στην Πόλη. Τότε ο Λούκαρις κάλεσε για διευθυντή του σχολείου τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα, διευθυντή σχολείου στη Ζάκυνθο, ο οποίος, φαίνεται, ήταν διαποτισμένος από τις αρχές της Μεταρρύθμισης. Το γεγονός αυτό μάς δείχνει ενδεχομένως ότι ο Λούκαρις επιθυμούσε την αναμόρφωση της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, μέσω της εκπαίδευσης των νέων Ορθοδόξων, με μέθοδο, αλλά και θεωρητικό υπόβαθρο εκείνο των Προτεσταντών.

Ιδρύει και ενισχύει το τυπογραφείο του μοναχού Νικόδημου Μεταξά, το οποίο έφερε από το Λονδίνο, για να στηριχθεί εκδοτικά η Ορθόδοξη Εκκλησία. Το πρώτο βιβλίο που εκδίδεται σ' αυτό το τυπογραφείο είναι του Μελέτιου Πηγά, το οποίο πραγματευόταν την άρνηση στην αξίωση του Πάπα να είναι κεφαλή της Εκκλησίας (Χατζηαντωνίου 1995).

Πολύ αργότερα ο Λούκαρις καταπιάνεται με την Ομολογία της Πίστης, στην οποία εκθέτει το λουθηροκαλβινιστικό του πιστεύω. Η Ομολογία της Πίστης του Λούκαρι εκδόθηκε το 1629. Οι αντιδράσεις από την πλευρά των φιλοκαθολικών Ορθοδόξων, καθώς και των Καθολικών, με αφορμή ότι συνεργαζόταν με τους Ρώσους εναντίον της Υψηλής Πύλης, τον οδήγησαν τελικά το 1638 στο θάνατο.

Διαπιστώνουμε πως οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Λούκαρι δεν άσκησαν καμία επιρροή στον ορθόδοξο λαό και κλήρο, παρά μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις που κι αυτές συνδέονταν, άμεσα ή έμμεσα, με τον κύκλο του Λούκαρι. Μοναδική του επιτυχία ίσως αποτέλεσε η μετάφραση της Καινής Διαθήκης, όπου, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες, τουλάχιστον σαράντα χρόνια μετά το θάνατο του Λούκαρι διαβαζόταν στη δημόσια Λατρεία (Χατζηαντωνίου 1995).

Εκείνη την εποχή, άλλη μια προσωπικότητα του αναμορφωτικού κινήματος στην Ελλάδα ήταν ο Ζαχαρίας Γεργανός, σύγχρονος του Λούκαρι, από μεγάλη οικογένεια της Ηπείρου. Ο Γεργανός ξεκίνησε το 1616 για σπουδές στη Ρώμη, αλλά για λόγους που δεν γνωρίζουμε δεν έφτασε ποτέ εκεί. Τον Γεργανό ξαναβρίσκουμε, όπως ο ίδιος αφηγείται, στη Σαξονία, στο πανεπιστήμιο της Βυττεμβέργης. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ο Θεός έστρεψε τα βήματά μου αντί για τη Ρώμη στη Σαξονία». Στη Βυττεμβέργη έμεινε μέχρι το 1622 σπουδάζοντας θεολογία, με την οικονομική και ηθική φροντίδα του ηγεμόνα της Σαξονίας Ιωάννη Γεωργίου (Χατζηαντωνίου 1995).¹

1 Ο Γεργανός καταγόταν από πλούσια οικογένεια της Ηπείρου, η οποία συνδεόταν με

Ο Γεργανός ταξίδεψε πάρα πολύ στην Ευρώπη και ήρθε σε επαφή με τις μεταρρυθμιστικές ιδέες. Τα ταξίδια του τα έκανε μαζί με τον Μητροφάνη Κριτόπουλο, ο οποίος ήταν προστατευόμενος του Λούκαρι και χάριν της συνδρομής του σπούδασε στην Οξφόρδη και σε άλλα σημαντικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ενδιαφέρον είναι ότι οι σπουδές του είχαν ως σκοπό τη μάθηση στις διδασκαλίες της Μεταρρύθμισης. Αργότερα, ο Μητροφάνης Κριτόπουλος έγινε Πατριάρχης Αλεξανδρείας.

Ο Ζαχαρίας Γεργανός άφησε πίσω του την επιμέλεια της έντυπης Καινής Διαθήκης, με σκοπό να μοιραστεί όσο γινόταν περισσότερο στον «υπόδουλο» ελληνικό λαό, κάτι το οποίο όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Το δεύτερο έργο του ήταν η ερμηνεία και μετάφραση της Αποκάλυψης του Ιωάννη, το οποίο δεν εκδόθηκε ποτέ (Χατζηαντωνίου 1995). Το τρίτο του έργο ήταν η συγγραφή μιας προτεσταντικής Κατήχησης, η οποία επέφερε πολλές αντιδράσεις στους φιλοκαθολικούς κύκλους της Ορθόδοξης Εκκλησίας κι αυτό ενδεχομένως φαίνεται από το γεγονός ότι ο Μητροπολίτης Ικονίου Ματθαίος Καρυόφιλλος συγγράφει αναίρεση της Κατήχησης του Γεργανού, το βιβλίο του τυπώνεται το 1631 στη Ρώμη και αφιερώνεται στον Πάπα Ουρβανό τον Η΄. Το 1632 ο Γεργανός γίνεται Μητροπολίτης Άρτας και Ναυπάκτου, χωρίς όμως να μείνει πολύ καιρό στη θέση του.

Για την επικράτηση της Μεταρρύθμισης το 16^ο αιώνα, όπως προαναφέραμε, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν διάφοροι παράγοντες, οι οποίοι «συνεργάστηκαν» και πριν και μετά την εμφάνισή της. Εμείς θα ξεχωρίζαμε, για την παρούσα μελέτη, τον μορφωτικό παράγοντα. Αυτό που θα θέλαμε να επισημάνουμε είναι ότι οι μεταφράσεις στις καθομιλούμενες γλώσσες και οι εκδόσεις της Αγίας Γραφής και άλλων βιβλίων για τις ευρύτερες μάζες, καθώς και η ανακάλυψη της τυπογραφίας, με τη μαζική παραγωγή βιβλίων, φαίνεται να έδωσαν ώθηση στο να γίνει η Μεταρρύθμιση αρχικά ένα λαϊκό κίνημα, που θα αμφισβητούσε πολιτικά, θρησκευτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά την εποχή του.

Στον ελληνικό χώρο, η πρώτη έκδοση και μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη γλώσσα του λαού ξεκίνησε από τον Κύριλλο Λούκαρι, τοποθετώντας, απ' ό,τι φαίνεται, τις βάσεις για τη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Ο Λούκαρις και οι άλλοι φιλοπροτεστάντες Ορθόδοξοι φαίνεται να θεωρούν ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία, λόγω της μακραιώνης «υποδούλωσης» της από ετερόθρησκους παρήκμασε, με αποτέλεσμα να απαρτίζεται στην πλειοψηφία της από αμόρφωτο κλήρο και λαό. Ο Λούκαρις και οι φιλοπροτεστάντες Ορθόδοξοι εκτίμησαν ότι με αφορμή τη Μεταρρύθμιση στη Δύση θα αποτελούσε μοναδικό ίσως γεγονός η υιοθέτηση των αντι-

λήψεών της και η εφαρμογή τους στην Ορθόδοξη Ανατολή.² Από τον 9^ο αιώνα, τότε που αρχίζουν οι πρώτες ρίζες μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, μέχρι και το Σχίσμα του 1054, ήδη οι Εκκλησίες φαίνεται να έχουν διαμορφώσει διαφορετικές προσεγγίσεις σε ζητήματα δογματικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά. Η Δύση φαίνεται να επηρεάζεται βαθιά από τον Αυγουστίνο και την έλλογη σκέψη του και ίσως αυτό να αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης του δυτικού ορθολογισμού, της επιστήμης και εν γένει της έφεσης της Δύσης προς τη μόρφωση ως αξία. Η Ανατολή, ενδεχομένως, βασιζόμενη στις παραδόσεις των νηπτικών Πατέρων της Εκκλησίας, φαίνεται να απορρίπτει το μοντέλο της Δύσης περί της χρησιμότητας της κοσμικής παιδείας για την κατανόηση του Θεού και στρέφεται προς μια μυστική και τελετουργική κατανόησή Του, με βάση τη θρησκευτική και εμπειρική μυστική γνώση. Εξαιτίας αυτής της παράδοσης, καθώς και της μακραίωνης δουλείας, καθορίστηκε ενδεχομένως μια παγιωμένη κατάσταση αδιαφορίας προς τη γνώση και τη μάθηση, αλλά και αντικειμενικές συνθήκες που δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη της μόρφωσης και της παιδείας.

Το εκπαιδευτικό, εκδοτικό και μεταφραστικό έργο των Διαμαρτυρομένων στην Ελλάδα τον 19^ο και 20^ο αιώνα, οι αντιλήψεις και οι πρακτικές τους
 Παρατηρούμε ότι με την έναρξη της Επανάστασης στην Ελλάδα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον του προτεσταντικού κόσμου για τους Έλληνες, αυτή τη φορά όχι από την Ευρώπη, αλλά από την Αμερική, η οποία είχε μόλις ανεξαρτητοποιηθεί από τη βρετανική κυριαρχία κι επομένως είχε κάθε λόγο να βλέπει με συμπάθεια τους επαναστατημένους Έλληνες. Επίσης, την ενδιέφερε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα της επέτρεπαν να έχει λόγο στη διπλωματία και το εμπόριο της περιοχής. Οι ιεραπόστολοι ήταν μια καλή αφορμή για την επίτευξη των σκοπών της.

Το εμπόριο θεωρείται ως παράγοντας διάδοσης του πολιτισμού. Ο Μοντεσκιέ υποστηρίζει ότι οι λαοί που έχουν αναπτύξει τις εμπορικές τους δραστηριότητες, δύνανται να είναι πιο εξευγενισμένοι σε όλους τους τομείς της ζωής, ακόμη και στη θρησκεία, σε σχέση με εκείνους τους λαούς που δεν έχουν αναπτύξει το εμπόριό τους (Μοντεσκιέ, χ.χ.). Η δραστηριότητα των ιεραποστόλων, σε συνδυασμό με τις εμπορικές δραστηριότητες της Αμερικής, θα άνοιγε το δρόμο στους Έλληνες για την εθνική, οικονομική, πολιτική και θρησκευτική αφύπνισή τους.

Ο αμερικανικός λαός έδειξε τη συμπάθειά του για τους επαναστατημένους Έλληνες, θεωρώντας ότι πρέπει να τους βοηθήσει κι έμπρακτα:

2 Υποθέτουμε, μέσα από τις ιστορικές πηγές που μας δίνονται, ότι οι λεγόμενοι αναμορφωτές της Ορθόδοξης Εκκλησίας επεδίωκαν την πνευματική και θρησκευτική αναγέννηση της Εκκλησίας, η οποία με τη σειρά της θα αφύπνιζε το υπόδοιλο έθνος.

οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά. Όλη αυτή τη βοήθεια θα μπορούσαν να παράσχουν οι Διαμαρτυρόμενοι ιεραπόστολοι. Ήδη πριν από την επανάσταση του 1821 δημιουργούνται στις ΗΠΑ φιλελληνικοί πυρήνες, οι οποίοι φτάνουν μέχρι και τα υψηλά αξιώματα και στρώματα της αμερικανικής κοινωνίας. Το 1785, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Τόμας Τζέφερσον εκφράζει την ελπίδα του για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Επίσης, ο Ισαάκ Χάμιλτον, πολιτικός του ομοσπονδιακού κράτους, θυμίζει στο ακροατήριό του την ανάγκη για βοήθεια στον ελληνικό λαό (Παπαγεωργίου 2001).

Οι φιλελληνικές ενέργειες των Αμερικανών δε σταματούν μόνο σε λόγους υποστήριξης αλλά, όπως διαπιστώνουμε ιστορικά, οι Έλληνες υποστηρίζονται από τον αμερικανικό τύπο, από στρατιώτες εθελοντές, ενώ εισάγονται τα κείμενα του Κοραή στην Αμερική. Με την έλευση των πρώτων ιεραποστόλων στον ελληνικό χώρο ιδρύονται εκπαιδευτήρια, παρέχεται οικονομική ενίσχυση στους Έλληνες, ενώ και οι ίδιοι δραστηριοποιούνται στις εκδόσεις και μεταφράσεις.

Οι αντιλήψεις που καθόρισαν και τις πρακτικές των Αμερικανών ιεραποστόλων για την Ελλάδα, ήταν το ότι είχαν να αντιμετωπίσουν μία παρηκμασμένη ελληνική κοινωνία και πολιτεία, λόγω της μακρόχρονης κατοχής της από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η διάδοση του λόγου του Θεού σχετιζόταν άμεσα με την πνευματική και κοινωνική αναβάθμιση ολόκληρης της νεοελληνικής κοινωνίας. Το διαφωτιστικό πρόταγμα των διαμαρτυρομένων ιεραποστόλων ήταν και παραμένει η διαφώτιση του κόσμου, ο εκσυγχρονισμός των παραδοσιακών κοινωνιών στο όνομα της ελευθερίας, της παιδείας και της αυτοδιάθεσης των λαών (Παπαγεωργίου 2001). Ο ελληνικός χώρος αποτελούσε για τους Προτεστάντες και μια προσπάθεια για τον εκχριστιανισμό των Μουσουλμάνων και Εβραίων, αφού πρώτα, απελευθερωνόταν η Ορθόδοξη Εκκλησία από τα δεισιδαιμονικά και ειδωλολατρικά της στοιχεία. Το όραμα που φαίνεται να είχαν ήταν η πνευματική αναγέννηση των χριστιανών της Ανατολής, απορρίπτοντας την εξουσία και διαμεσολάβηση του ιερέα προς το Θεό, μέσα από μια ατομική και προσωπική σχέση του πιστού με το Θεό. Ταυτόχρονα, η πνευματική-θρησκευτική αναγέννηση θα επέφερε την εθνική και πολιτική αναγέννηση της χριστιανικής Ανατολής, αποτινάσσοντας το ζυγό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι Προτεστάντες θεωρούσαν και θεωρούν ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία βρισκόταν και βρίσκεται σε μία διαρκή κατάπτωση και διαφθορά, χάριν της εμμονής της σε ειδωλολατρικά στοιχεία όπως οι δεισιδαιμονίες, οι τελετουργικοί θεατρνισμοί, η λατρεία των εικόνων και η χρησιμοποίηση μιας ακατάληπτης από το λαό γλώσσας. Σκοπός τους λοιπόν ήταν η απαλλαγή

της Ορθόδοξης Εκκλησίας από όλα αυτά τα στοιχεία και η αναμόρφωσή της.

Η στρατηγική που έπρεπε να ακολουθηθεί από τους Αμερικανούς Προτεστάντες, ήταν ότι μέσω της εκπαίδευσης των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών, σύμφωνα με τις τότε σύγχρονες αντιλήψεις του Διαφωτισμού και του Ευαγγελίου, θα μπορούσε να δημιουργηθεί κατάλληλος πυρήνας αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας, με αποτελέσματα θρησκευτικά, πολιτικά και οικονομικά, τα οποία θα φαινόταν στο μέλλον.

Οι Προτεστάντες επικέντρωσαν την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα κυρίως στα κορίτσια και στους δασκάλους. Τα σχολεία τα οποία ιδρύθηκαν σε όλο τον ελληνικό χώρο δεν ήταν μόνο νηπιαγωγεία, δημοτικά και γυμνάσια, αλλά και σχολές διδασκαλιστών. Οι Διαμαρτυρόμενοι ιστορικά φαίνεται να ταυτίζονται με τις αρχές του Διαφωτισμού και της διαμορφούμενης νεωτερικότητας για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, αλλά και με την αντίληψη ότι η γυναίκα ως μητέρα θα αποτελούσε σημαντικό παράγοντα στην πορεία της αναμόρφωσης, αναθρέφοντας τα παιδιά της με τα νάματα του Διαφωτισμού και του Ευαγγελίου, που διδάσκονταν στα σχολεία τους.

Ο δεύτερος στρατηγικός παράγοντας ήταν η ίδρυση τυπογραφείων, με εκδόσεις ευαγγελικού περιεχομένου και όχι μόνο, που θα βοηθούσαν το λαό να έρθει σε επαφή με τη γνώση, η οποία θα αναμόρφωνε την ελληνική κοινωνία. Η τυπογραφία θα βοηθούσε την εύκολη διάδοση της γνώσης στις ευρύτερες μάζες, μέσω της παρουσίας του βιβλίου στο οποίο ωστόσο θα έπρεπε να εθιστεί η νεοελληνική κοινωνία.

Ο τρίτος στρατηγικός παράγοντας ήταν το έργο των μεταφράσεων. Πρώτος στόχος ήταν η μετάφραση της Αγίας Γραφής στην απλή ελληνική και η κατανόηση του λόγου του Θεού από το λαό, ο οποίος, με τη σωστή ερμηνεία της από τους ιεραποστόλους, θα αναγεννιόταν.

Οι Προτεστάντες ιεραπόστολοι ωστόσο δεν δραστηριοποιούνται στη νεοελληνική κοινωνία ανεξάρτητα από την επιθυμία του νεοελληνικού κράτους. Το νεοϊδρυμένο ελληνικό κράτος εκείνη την περίοδο δείχνει να έχει ανάγκη από τη βοήθειά τους. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, η Μεσσηνιακή Γερουσία κάνει έκκληση βοήθειας προς το λαό των ΗΠΑ, για να απαλλαγούν οι Έλληνες από το βάρβαρο δεσποτισμό (Παπαγεωργίου 2001). Παράλληλα, ο ίδιος ο Κοραΐς στέλνει επιστολή προς την κυβέρνηση των ΗΠΑ, για βοήθεια του δοκιμαζόμενου λαού.

Με την έλευση του Καποδίστρια ως κυβερνήτη της χώρας τίθενται τα μεγάλα ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης του ελληνικού κράτους. Ο Καποδίστριας, παρότι εμφανίζεται ρωσόφιλος, οραματίζεται την Ελλάδα ανάμεσα στα εκσυγχρονισμένα κράτη της Δύσης. Θεωρεί ότι οι Προτε-

στάντες ιεραπόστολοι μπορούν να συμβάλουν στην πορεία της Ελλάδας προς τη Δύση. Πουθενά δε φαίνεται ότι οι ρωσοφιλικές τάσεις του Καποδίστρια εμπόδισαν τη δραστηριότητα των ιεραποστόλων και την έλευση της Ελλάδας στο δυτικό κόσμο, καθώς και οι ίδιοι οι Ρώσοι επιθυμούσαν το ίδιο για τον εαυτό τους. Ο Καποδίστριας, καθώς και οι λόγιοι και πολιτικοί της εποχής, θεωρούσαν πρωταρχικό καθήκον του ελληνικού κράτους την εκπαίδευση, οραματιζόμενοι καθώς φαίνεται ένα κράτος αντάξιο της πολιτισμικής του κληρονομιάς, εφάμιλλο των πολιτισμένων κρατών της Δύσης και απαλλαγμένο από τη διαφθορά και τις επιβιώσεις της Ανατολής (Παπαγεωργίου 2001). Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και ο Κοραΐς, θεωρώντας ότι ο φωτισμός του Γένους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή αξιοποίηση της ελευθερίας. Αλλά και η Πελοποννησιακή Γερουσία, στις 27 Απριλίου του 1822, είπε: «έχομεν ανάγκην των φώτων» (Παπαγεωργίου 2001).

Οι ιεραπόστολοι επιχείρησαν να καλύψουν την ανεπάρκεια της ελληνικής κυβέρνησης σε θέματα οργάνωσης της εκπαίδευσης. Η αλληλογραφία μεταξύ του Καποδίστρια και των Προτεσταντών, δείχνει το ενδιαφέρον αμφοτέρων για την ίδρυση σχολείων όλων των βαθμίδων στο ελληνικό κράτος. Από αυτή την επικοινωνία, που γίνεται μέσα σε φιλοφρονήσεις και εγκαρδιότητες, φαίνεται ότι ενδεχομένως ο Καποδίστριας δεν επιζητούσε μόνο μία πρόσκαιρη συνεργασία μαζί τους, αλλά θεωρούσε κιόλας ότι η Προτεσταντική Εκκλησία ήταν το όχημα για τον εκδυτικισμό της Ελλάδας, είτε εκπροτεσταντίζοντας την Ελλάδα, είτε αναμορφώνοντας την Ορθόδοξη Εκκλησία. Σε επιστολή του ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος ο Α΄ προς τον Καποδίστρια, εναντιώνεται στη δράση των Προτεσταντών και του έργου τους καλώντας τον να λάβει μέτρα. Σε απάντηση ο Καποδίστριας διατηρεί ουδέτερη στάση, κάτι που δυσαρεστεί τον Πατριάρχη. Τα πολιτικά κόμματα, παρόλο που διαφωνούσαν μεταξύ τους για τη δράση των ξένων ιεραποστόλων, αναγνώριζαν όλα τον ευεργετικό τους ρόλο στην ελληνική κοινωνία.

Παρατηρούμε και διαπιστώνουμε μια γενικότερη υπερασπιστική γραμμή του ελληνικού κράτους προς τους Προτεστάντες, έναντι ορισμένων εφημερίδων, κάποιων μεμονωμένων ατόμων και ορισμένων από την Εκκλησία, διότι αξίζει να σημειώσουμε ότι πολλές φορές η Εκκλησία συμπορεύεται με το εκπαιδευτικό έργο των ιεραποστόλων.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ιδρύονται δύο ιεραποστολικές εταιρείες στις ΗΠΑ, η Α.Β.С.Ε.М. των Πρεσβυτεριανών και η Μ.С.Ρ.Ε.С. των Επισκοπελιανών, με σκοπό την πνευματική αναγέννηση και τη διάδοση του Ευαγγελίου σε όλο τον κόσμο. Στον ελληνικό χώρο δραστηριοποιήθηκαν και οι δύο εταιρείες, ιδρύοντας σχολεία και τυπογραφεία. Παράλληλα με τους

Πρεσβυτεριανούς κι Επισκοπελιανούς, έχουμε αναφορές για δραστηριότητα Βαπτιστών και Μεθοδιστών (Παπαγεωργίου 2001), σε μικρότερη κλίμακα κι όχι για πολλά χρόνια. Αυτό όμως που κάνει εντύπωση είναι το γεγονός ότι αρχικά οι ιεραπόστολοι λειτουργούν διερευνητικά στην Ελλάδα προκειμένου να συγκεντρώσουν πληροφορίες για τη νεοελληνική κοινωνία. Το 1827, πριν ακόμα την αναγνώριση του ελληνικού κράτους, ιδρύεται το πρώτο σχολείο θηλέων Διαμαρτυρομένων Επισκοπελιανών στη Σύρο, με διευθυντή τον Ch. L. Korck και αργότερα τον F. Hildner (Ανδρέου 1987).

Οι Προτεστάντες, ύστερα από τη συλλογή πληροφοριών την οποία είχαν κάνει, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα σχολεία τους θα έπρεπε να ιδρυθούν στα αστικά κέντρα και κυρίως στη νησιωτική Ελλάδα, διότι θεωρούσαν ότι οι νησιώτες ήταν περισσότερο προοδευτικοί από τους ηπειρώτες και κατά συνέπεια το έργο τους θα επέφερε περισσότερα αποτελέσματα. Το 1829 ιδρύεται σχολείο θηλέων στην Τήνο από τους Πρεσβυτεριανούς J. Brewer και J. King. Το ίδιο έτος αρχίζει να λειτουργεί σχολείο και στον Πόρο. Το 1830, το ζεύγος Dixon ιδρύει σχολείο θηλέων στη γυναικεία Μονή του Αγίου Ανδρέα Μηλαπιδιάς στην Κεφαλλονιά (Ανδρέου 1987). Το 1831 ιδρύονται τέσσερα σχολεία σε διάφορες περιοχές της Κέρκυρας, στα Κύθηρα, τη Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Το 1834 οι Riggs και Benjamin ιδρύουν σχολή θηλέων στο Άργος. Το 1837 ιδρύεται σχολείο στα Χανιά, με διευθυντή τον Benson.

Η έξαρση της ιδρύσεως των προτεσταντικών σχολείων που παρατηρείται τον 19^ο αιώνα οφείλεται στην υποστήριξη των επιφανών Ελλήνων εμπόρων, πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, οι οποίοι, καθώς φαίνεται, έχουν εμπιστοσύνη στους Προτεστάντες, ενώ στέλνουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν στα σχολεία τους. Μάλιστα ο Benson προσκαλείται από τους Έλληνες του Ηρακλείου να ιδρύσει αντίστοιχο σχολείο κι εκεί. Επίσης, ο Μανιάτης προύχοντας Πετρόμπεης δίδει τους ιεραποστόλους Houston και Leyburn συστατικές επιστολές, για να διευκολυνθεί το έργο τους στη Μάνη.

Ιστορικά διαπιστώνουμε ότι τα σχολεία των Διαμαρτυρομένων δε λειτουργούσαν μόνο για τους πλούσιους Έλληνες, αλλά κυρίως για τους άπορους και τα χαμηλά οικονομικά και κοινωνικά στρώματα των Ελλήνων. Ορισμένα παιδιά, των οποίων οι γονείς ήταν φτωχοί, διέμεναν εντός του σχολείου και μετά το πέρας των ημερήσιων μαθημάτων, ενώ τους προσφέρονταν τροφή και στέγη. Τα χρήματα για τις υποτροφίες αυτές προέρχονταν από συλλόγους των ΗΠΑ, που στήριζαν τις ιεραποστολές.

Εκείνη την περίοδο οι ιεραπόστολοι είχαν καταφέρει να γίνουν αποδεκτοί από την ελληνική κοινωνία, ιδίως οι Επισκοπελιανοί, διότι, όπως

φαίνεται, δεν είχαν ως πρωταρχικό σκοπό τον προσηλυτισμό των Ορθόδοξων στην Εκκλησία τους. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν επεδίωκαν τη θρησκευτική αναμόρφωση των Ελλήνων μέσω των δραστηριοτήτων τους. Αντίθετα οι Πρεσβυτεριανοί επιθυμούσαν τον εκπροτεσταντισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τον προσηλυτισμό των πιστών της. Ήταν πιο επιθετικοί και προκάλεσαν αντιδράσεις μέσα στην κοινωνία.

Όσον αφορά στα αναλυτικά προγράμματα των προτεσταντικών σχολείων παρατηρούμε πως έδειχναν να έχουν έναν ουμανιστικό χαρακτήρα σε συνδυασμό με μια χριστιανική ηθική. Το αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων διαπιστώνουμε πως διαμορφωνόταν σε τρεις βασικούς άξονες που ενδεχομένως να είχαν όπως φαίνεται έντονα ιδεολογικό χαρακτήρα και σκοπούς. Στον πρώτο άξονα διδάσκονταν την αρχαία ελληνική γραμματεία, όπως τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, την *Απολογία του Σωκράτη* και τον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα, μερικούς λόγους του Δημοσθένη και ως διδακτική υποστήριξη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας δίδονταν τα εγχειρίδια «Στοιχεία της ελληνικής γλώσσας» του Fr. Jacobs και η «Γραμματική της αρχαίας και της σημερινής γλώσσας συνταχθείσα διά τους αρχαίους» του Νεόφυτου Βάμβα. Παράλληλα με την αρχαία γραμματεία δίδονταν ιδιαίτερη έμφαση στη νεοελληνική γλώσσα, τόσο στη γραμματική όσο και στην ορθογραφία της. Στον δεύτερο άξονα διδάσκονταν την Καινή Διαθήκη και τους ψαλμούς μεταφράζοντάς τα στα νέα ελληνικά, παρέχοντας στους μαθητές τη δυνατότητα μιας ελεύθερης ανάλυσης των χωρίων τους. Τα παρεχόμενα εγχειρίδια στα μαθήματα των «Θρησκευτικών» ήταν η *Σύνοψις της Ιεράς Ιστορίας* του Α. Κοραή και η *Περίληψις του Ιερού Ευαγγελίου* του Ν. Νικητόπουλου. Στον τρίτο άξονα διδάσκονταν οι λεγόμενες θετικές επιστήμες όπως η αριθμητική και η γεωμετρία. Ουσιαστικά ο πρώτος και τρίτος άξονας λειτουργούσαν ως υποστηρικτικοί του δεύτερου επιδιώκοντας την καλλιέργεια αντιλήψεων και πρακτικών ενός εξορθολογισμένου έμπρακτου χριστιανισμού. Το περιεχόμενο όλων των μαθημάτων είχε ως σκοπό τη διδασκαλία του ευαγγελίου απαλλαγμένου από τα ανορθολογικά στοιχεία της Ορθοδοξίας και την «αφύπνιση» (δημιουργία) της εθνικής συνείδησης των ελληνοπαίδων. Στο λεγόμενο μάθημα των «Θρησκευτικών» οι μαθητές διδάσκονταν την προτεσταντική θεολογία δίνοντας έμφαση στις δέκα εντολές, τη σημασία της αμαρτίας, το θάνατο, την αιωνιότητα και για το πώς θα γνωρίσουν προσωπικά το Χριστό. Στη γυναικεία εκπαίδευση προστίθονταν τα εργόχειρα μαθήματα, όπως κοπτική, ραπτική, πλέξιμο και κέντημα, αντίληψη που υιοθέτησε και η κυβέρνηση της Αντιβασιλείας για τα δημοτικά σχολεία προχωρώντας στην έκδοση νομοθετικού διατάγματος στο οποίο όπως φαίνεται τα Αναλυτικά Προγράμματα διδασκαλίας των ελληνικών

σχολείων ήταν αντιγραφή των προτεσταντικών σχολείων (Παπαγεωργίου 2001). Τα εγχειρίδια τα οποία δίδονταν ως βοηθήματα στους μαθητές των σχολείων ήταν συγγραφέων φίλα προσκείμενων στον Προτεσταντισμό. Ενδεχομένως, όπως φαίνεται μέσα από τα Αναλυτικά Προγράμματα διδασκαλίας των προτεσταντικών σχολείων, οι επιδιώξεις των Προτεσταντών ήταν η δημιουργία μιας παιδείας σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα που θα εκπαίδευε μια νέα γενιά Ελλήνων, απαλλαγμένη από οποιοδήποτε ανορθολογικό και προνεωτερικό κατάλοιπο του οθωμανικού παρελθόντος της.

Τα προτεσταντικά σχολεία άρχισαν να παρακμάζουν ύστερα από οικονομικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν όταν οι ιεραποστολικές εταιρείες των ΗΠΑ περιόρισαν την αποστολή χρημάτων, διότι δεν έβλεπαν άμεσα αποτελέσματα από το έργο των ιεραποστόλων τους. Παράλληλα, τα έσοδα ήταν πολύ μικρότερα από τα έξοδα σε σχέση με άλλες ιεραποστολές. Άλλος ένας παράγοντας που, όπως φαίνεται, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σ' αυτή την παρακμή, ήταν ότι το ελληνικό κράτος άρχισε να αποκτά στοιχειώδη οργάνωση στα θέματα της εκπαίδευσης κι έτσι δεν χρειαζόταν πλέον τα προτεσταντικά σχολεία. Έτσι μέχρι το 1850 περίπου πολλά προτεσταντικά σχολεία έκλεισαν, άλλα παραχωρήθηκαν στο κράτος κι ένα μικρό κομμάτι παρέμεινε στα χέρια των Προτεσταντών, όπως η Σχολή Hill, που υπάρχει μέχρι και σήμερα.

Η διατήρηση του σχολείου των Hill οφείλεται στις προσπάθειες των ίδιων, αλλά και στο καλό κλίμα το οποίο είχαν καλλιεργήσει, διότι απ' ό,τι φαίνεται υπήρξαν φιλέλληνες που ήθελαν να βοηθήσουν το ελληνικό κράτος στη μόρφωση και την εκπαίδευση, χωρίς να επιδιώκουν το θρησκευτικό προσηλυτισμό των Ορθοδόξων.

Παράλληλα με τη δραστηριοποίηση των ιεραποστόλων στο ελληνικό κράτος, έχουμε και δραστηριοποίησή τους στους ελληνικούς και αρμενικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Καππαδοκία. Εκεί το έργο των Προτεσταντών ακμάζει μέχρι και τη Μικρασιατική καταστροφή. Με την προσάρτηση νέων εδαφών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αρχίζει μια νέα σημαντική ανάπτυξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Διαμαρτυρομένων. Το Κολλέγιο Ανατόλια, που είχε ιδρυθεί το 1886 στη Μυρσυσφώνα (Merzifon) της Αμάσειας του Πόντου, εξ ανάγκης το 1923 μεταφέρεται στη Θεσσαλονίκη και υφίσταται μέχρι και σήμερα. Ήδη το 1907 μαθαίνουμε για τη λειτουργία αγγλικανικού παρθεναγωγείου, όπως επίσης και της Αμερικανικής Γεωργικής Σχολής στη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα ιδρύεται το Αμερικανικό Κολλέγιο και τα παραρτήματά του³.

Ύρω στο 1922 μαθαίνουμε για πρώτη φορά για τη λειτουργία Θεολογικής Σχολής των Ευαγγελικών στην Αθήνα, η οποία υποστηριζόταν από

3 A Timeline History of Anatolia college, s.l. et a.

το αμερικανικό συμβούλιο των εντεταλμένων για τις ξένες ιεραποστολές. Αρχικά βρισκόταν στην Τουρκία κι εξυπηρετούσε τις σπουδές των Ευαγγελικών ιεραποστόλων. Μετά το 1922 μεταφέρθηκε στην Αθήνα και λειτουργούσε στο Παλαιό Φάληρο. Ήταν τετραετούς φοιτήσεως και παρείχε τα τυπικά μαθήματα μιας Θεολογικής Σχολής, καθώς και μαθήματα Ιστορίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Οι καθηγητές οι οποίοι δίδασκαν ήταν Αμερικανοί και Βρετανοί, από τα πανεπιστήμια της Αγγλίας και από τα αμερικανικά πανεπιστήμια του Όμπερλιν και Κολούμπια (Ζήκας 1999). Περαιτέρω πληροφορίες για το πότε σταμάτησε η λειτουργία της δε γνωρίζουμε.

Σήμερα λειτουργούν σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Αγγλικανών και ξένων Ευαγγελικών, για να εξυπηρετούν κυρίως τα παιδιά των παροικιών τους. Τα αμερικάνικα σχολεία που λειτουργούν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη είναι υπό το νομικό καθεστώς των ξένων ιδιωτικών σχολείων και εφαρμόζονται σ' αυτά διπλά προγράμματα σπουδών (αμερικάνικο κι ελληνικό), αλλά φαίνεται ότι η αποστολή τους δεν είναι η θρησκευτική διαφώτιση και αναμόρφωση των Ορθόδοξων νέων. Επίσης σήμερα λειτουργούν: (α). Η ελληνική Βιβλική Σχολή στο Πικέρμι Αττικής, τετραετούς φοιτήσεως, η οποία παρέχει πτυχίο ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος που αναγνωρίζεται μόνο στις ΗΠΑ και την Ευρώπη και ανήκει στην ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία, (β). Η ελληνική Θεολογική Σχολή της Αθήνας, συνεργαζόμενη με το ICI University of Texas, η οποία παρέχει πτυχίο και μεταπτυχιακά δι' αλληλογραφίας και ανήκει στην Αποστολική Εκκλησία της Πεντηκοστής, (γ). Το Ινστιτούτο της Βίβλου στην Αθήνα, το οποίο είναι σεμινάριο και υπάγεται στην ελεύθερη Ευαγγελική Εκκλησία, (δ). Το Ινστιτούτο Θεολογίας της Εκκλησίας του Ιησού Χριστού των Αγίων των Τελευταίων Ημερών (Μορμόνοι). Επίσης λειτουργούν και άλλα δύο πεντηκοστιανά θεολογικά σεμινάρια, του Χριστιανικού Κέντρου Αθηνών και της Ελληνικής Χριστιανικής Εκκλησίας. Τέλος, οι Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά, στο πλαίσιο των συνάξεων των αιθουσών βασιλείας, έχουν τη σχολή Θεοκρατικής Διακονίας και θεωρούν βασικό δόγμα της οργάνωσής τους την επιστημονική μελέτη της Αγίας Γραφής. Η λατρεία τους είναι η συνεχής εκπαίδευση στις Γραφές. Λατρεία θεωρούν την εκπαίδευση. Από αυτές τις σχολές δεν αποκλείονται οι σπουδαστές που ανήκουν σε άλλα δόγματα, αλλά είναι ανοικτές σε όλους, κυρίως όμως υπάρχουν και λειτουργούν για να εξυπηρετούν τις δικές τους ανάγκες. Όπως φαίνεται, εκεί εκπαιδεύονται τα μέλη τους, για να ενισχύσουν την πίστη τους, να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν μέσα στην εκκλησία και να λάβουν τέτοια κατάρτιση, ώστε να αντεπεξέλθουν στο ιεραποστολικό τους έργο μέσα στην ελληνική κοινωνία. Ουσιαστικά οι σχολές τους εξακολουθούν να έχουν ιεραποστολικό χαρακτήρα.

Οι εκδοτικές δραστηριότητες των Προτεσταντών στον ελληνικό χώρο αρχικά συνδέθηκαν με τη μετάφραση των Γραφών, στην απλή ελληνική, η οποία βέβαια στη συνέχεια συνδέθηκε με τους ιδεολογικο-πολιτικούς, κοινωνικούς αγώνες του δημοτικισμού. Η Βρετανική Βιβλική Εταιρεία ενδιαφέρεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα να μεταφράσει την Αγία Γραφή κι απευθύνεται στον Αδαμάντιο Κοραή. Ο Κοραής απαντά θετικά, αλλά αυτή η μετάφραση δε γίνεται ποτέ. Το 1818 η Βρετανική Βιβλική Εταιρεία, με εκπρόσωπο τον Τσαρλς Γουίλιαμσον, έρχεται σε επαφή με το Μητροπολίτη Σινά Ιλαρίωνα, άνθρωπο με μεγάλη μόρφωση, για την εκτύπωση μιας αναθεωρημένης μετάφρασης του Λούκαρι. Το 1819 ευοδώθηκε αυτή η έκδοση της μετάφρασης, αλλά έπειτα από έντονες αντιδράσεις, με πρωτοστάτη τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, η Πατριαρχική Σύνοδος του 1823 καταδικάζει τη μετάφραση του Ιλαρίωνα και κάθε άλλη προσπάθεια μετάφρασης. Η Βρετανική Βιβλική Εταιρεία δε σταματά την προσπάθεια να γίνει μια μετάφραση στη νέα ελληνική γλώσσα και ύστερα από πολύχρονες συνεννοήσεις με το Νεόφυτο Βάμβα, το 1844 ολοκληρώνεται και εκδίδεται η πρώτη νεοελληνική μετάφραση της Αγίας Γραφής μετά την εποχή του Λούκαρι.

Η μετάφραση της Αγίας Γραφής αποτέλεσε και συνέχισε να αποτελεί το σύμβολο συσπείρωσης των δυνάμεων εκείνων, που φαίνεται να είχαν ως πρόταγμα την απελευθέρωση από τις αυθεντίες του Πάπα και των αυτοκρατόρων. Στον ελληνικό χώρο, η μετάφραση ήταν το κριτήριο των ανθρώπων εκείνων που επιθυμούσαν τον εκσυγχρονισμό του τόπου και τη δημιουργία ενός ελληνικού κράτους, το οποίο θα βιάδιζε και θα εξελισσόταν σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Γύρω απ' αυτή την τάση συσπειρώθηκαν λαϊκοί και κληρικοί με φιλοδυτικές τάσεις.

Ο Νεόφυτος Βάμβας, ιερέας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, πρώτος πρύτανης του πανεπιστημίου Αθηνών, υποστηρίζει τη μετάφραση της Αγίας Γραφής και φαίνεται να αμφισβητεί τις δομές της παραδοσιακής Εκκλησίας. Οι καταδίκες της μεταφράσεώς του από την επίσημη Εκκλησία είναι συνεχείς. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος μιλά για χυδαία ελληνικά (Παπαγεωργίου 2001). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Έλληνες Διαμαρτυρόμενοι χρησιμοποιούσαν και συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη μετάφραση του Νεόφυτου Βάμβα.

Το 1901, η βασίλισσα Όλγα υποστηρίζει μια μετάφραση της Αγίας Γραφής, ενώ με χρηματοδότηση του παλατιού γίνεται η πρώτη έκδοση 1.000 αντιτύπων και αργότερα δεύτερη 100.000 αντιτύπων, τα οποία διανέμονται όλα. Η μετάφραση αυτή έγινε αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ συντηρητικών και προοδευτικών δυνάμεων. Στην αντιπαράθεση αυτή αναμίχθηκε και η Ελληνική Εκκλησία, αλλά και η ορθό-

δοξη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, με απολογισμό 8 νεκρούς και 70 τραυματίες, την παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη και την παύση του Μητροπολίτη Αθηνών Προκοπίου, που υποστήριζαν αυτή την προσπάθεια. Αυτή η περίοδος έμεινε γνωστή στην ιστορία ως περίοδος των «Ευαγγελικών» (Κωνσταντινίδης 1976).

Το Σύνταγμα του 1911 απαγόρευσε οποιαδήποτε μετάφραση της Αγίας Γραφής, χωρίς προηγούμενη έγκριση των Εκκλησιών της Ελλάδος και της Κωνσταντινούπολης. Όπως όμως φάνηκε από την ιστορική πραγματικότητα, η Αγία Γραφή στη νεοελληνική γλώσσα χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από λαϊκούς και κληρικούς, τόσο της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και των άλλων χριστιανικών δογμάτων. Οι δε Έλληνες Προτεστάντες μετέφρασαν την Αγία Γραφή και σε τοπικές διαλέκτους (Ποντιακή), αλλά και σε γλώσσες μειονοτήτων, όπως οι Τούρκοι της Θράκης, καθώς και στις γλώσσες των μεταναστών. Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία άρχισε σταδιακά, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, να αποδέχεται τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική γλώσσα.

Η μετάφραση της Αγίας Γραφής φαίνεται να αποτέλεσε τον πόλο συσπείρωσης των δυνάμεων που επιθυμούσαν τη δυτική προοπτική του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα εξέφραζαν και μια αμφισβήτηση των παραδοσιακών δομών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των πολιτικών επιλογών των ελληνικών κυβερνήσεων που δεν συμφωνούσαν με τη δυτική προσέγγιση. Τα «Ευαγγελικά» στάθηκαν η αφορμή και η αιτία μιας αντιδυτικής στροφής των ελληνικών κυβερνήσεων.

Η εκδοτική δραστηριότητα των Προτεσταντών ήταν εξίσου σημαντική με την εκπαιδευτική και μεταφραστική και συνδέονταν και οι τρεις μαζί. Από το 1834 έως και το 1838 το προτεσταντικό τυπογραφείο με την ονομασία «Εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον» εξέδωσε πάνω από πενήντα βιβλία εκπαιδευτικού, λογοτεχνικού, επιστημονικού και θρησκευτικού περιεχομένου. Τα βιβλία προορίζονταν για τα σχολεία, τη μόρφωση των Ιερέων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και το ευρύ κοινό. Οι συγγραφείς των βιβλίων ήταν είτε Προτεστάντες, των οποίων τα έργα μεταφράστηκαν, είτε Έλληνες φίλα προσκείμενοι στο προτεσταντικό δόγμα, όπως οι Αδαμάντιος Κοραής και Νεόφυτος Βάμβας. Μεγάλο μέρος αυτών των εκδόσεων αποτελούσαν επίσης σχολικά βιβλία, όπως γραμματικές της αρχαίας και της νέας ελληνικής, μαθηματικά και φυσική. Σκοπός των εκδόσεων ήταν να δοθεί βάρος στις επιστήμες, όπως διαμορφώνονταν τότε από τις διαφωτιστικές ιδέες, αλλά και στο Ευαγγέλιο.

Οι εκδόσεις φαίνεται να επεδίωκαν τη διαμόρφωση μιας νέας γενιάς Ελλήνων και Ορθόδοξων κληρικών, οι οποίοι θα ενστερνίζονταν τις αντι-

λήψεις και πρακτικές του Διαφωτισμού, πράγμα που θα είχε ως συνέπεια την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και θρησκευτική αναγέννηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και της αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η εκπαίδευση με τις νέες μεθόδους, οι μεταφράσεις της Αγίας Γραφής και άλλων κειμένων και οι έντυπες εκδόσεις, οδήγησαν στην αμφισβήτηση της παραδοσιακής Εκκλησίας και της ελληνικής κοινωνίας και επεδίωξαν την ανάπτυξη, το διαφωτισμό κι εκσυγχρονισμό τους. Όπως φαίνεται, επιθυμία μιας σημαντικής μερίδας του πολιτικού κόσμου, των λογίων και των αξιωματούχων, κληρικών και λαϊκών, ήταν να βρεθεί η Ελλάδα όσο γίνεται πιο κοντά στο μοντέλο των δυτικών εθνών-κρατών. Οι πολιτικές που χαράσσονται, από τον Ιωάννη Καποδίστρια και την Αντιβασιλεία το 19^ο αιώνα, μέχρι τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, φαίνεται να έχουν έναν σκοπό: η Ελλάδα στη Δύση. Ενδεχομένως, η Ορθόδοξη Εκκλησία να αποτελούσε –και να συνεχίζει να αποτελεί– μέσα από κατάλοιπα δεσποτισμού και δεισιδαιμονικών αντιλήψεων και πρακτικών που συντηρούνται, πρόσκομμα στην πορεία της Ελλάδας προς τα σύγχρονα κράτη του δυτικού κόσμου. Οι προσπάθειες της πολιτείας μέσα στην Ιστορία, φαίνεται να επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό της Εκκλησίας και τη δημιουργία ενός εξορθολογισμένου χριστιανισμού.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως η επικοινωνία μεταξύ Προτεσταντών, ελληνικού κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας, δημιούργησε ένα κλίμα αμφισβήτησης των δομών της παραδοσιακής Ορθόδοξης Εκκλησίας και κοινωνίας, ενώ ανέδειξε ταυτόχρονα τα αδιέξοδα της κυριαρχίας μιας και μοναδικής θρησκείας στη νεοελληνική κοινωνία. Ωστόσο επεξέτεινε το δίλημμα για το αν έπρεπε η Ελλάδα τελικά να ακολουθήσει μια πορεία ενός ανατολικού θρησκευτικού δεσποτισμού ή μιας εκδημοκρατισμένης ευρωπαϊκής προοπτικής.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

A Timeline History of Anatolia college, s.l. et a.

Ανδρέου 1987 : Ανδρέου Α., «Ιδιωτική εκπαίδευση: Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική προσέγγιση)», περιοδικό *Θέσεις*, τχ. 20 (Ιουλ.-Σεπτ. 1987), <http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=191&Itemid=29>.

Άντερσον 1997 : Άντερσον Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

Γριτσόπουλος 1973 : Γριτσόπουλος Τ., *Εκκλησιαστική ιστορία και χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τ.Α', *Ιστορία*, Αθήνα, 1973.

του ίδιου 1966 : Γριτσόπουλος Τ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ.Α', εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αριθ. 37, 1966.

Δετοράκης 1986 : Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα, 1986.

Ζήκας 1999 : Ζήκας Φ., *Η αγάπη ουδέποτε εκπίπτει*, Πειραιάς, Ο Λόγος, 1999.

Καλοτεράκης s.l. et a. : Καλοτεράκης Στ., «Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, ένα τριπλό θαύμα στην Ελλάδα», s.l. et a.

Κωνσταντινίδης 1976 : Κωνσταντινίδης Εμμ. Ι., *Τα Ευαγγελικά. Το πρόβλημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν και τα αιματηρά γεγονότα του 1901*, εν Αθήναις, 1976.

Μοντεσκιέ, χ.χ. Μοντεσκιέ, *Το Πνεύμα των νόμων*, Αθήνα, Αναγνωστίδης, χ.χ.

Νάσιουτζικ 2002 : Νάσιουτζικ Π., *Αμερικανικά οράματα στη Σύμυνη τον 19^ο αιώνα: Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα, Εστία, 2002.

Παπαγεωργίου 2001 : Παπαγεωργίου Σ., *Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα*, Αθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 2001.

Παπαρίζος 2001 : Παπαρίζος Α., *Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση*, τ. Ι: *Τα γενικά, μετατρεπτικά και ερωτικά ενδιάμεσα και η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.

Σμυρναίος 2002 : Σμυρναίος Α., «Η παράδοση γοητεία της χριστιανικής ειδωλολατρίας: η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του Τζον Χιλλ στην Αθήνα το 19^ο αιώνα», *Σύναξη*, τχ. 81, Ιαν.-Μάρτ. 2002.

του ίδιου 2003α : Σμυρναίος Α., «Ελληνες σπουδαστές στο προτεσταντικό κολλέγιο της Μάλτας, 1846-1865», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 2, Άνοιξη 2003.

του ίδιου 2003β : Σμυρναίος Α., «Έντουαρντ Μάσσον, An Apology for the Greek church (1843): φιλορθόδοξη έξαρση ή μεταμφιεσμένος καιροσκοπισμός;» *Νέα Εστία*, τχ. 1757, Ιούλιος 2003.

του ίδιου 2010 : Σμυρναίος Α., «Παγκοσμιοποίηση και Μεσσιανισμός : Η εκπαίδευση ως όχημα για τη διασπορά του Προτεσταντισμού στο ιεραποστο-

- λικό κίνημα του 19ου αιώνα», <http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_synedrion_files/new_soft/nees_eisigiseis/mer_g_th_en_v/smyrnaioi.htm> (2010).
- Φραντζής 1976 : Φραντζής Α., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Γ'-Δ', Αθήνα, Ε.Π.Σ.Π., 1976.
- Χατζηαντωνίου 1995 : Χατζηαντωνίου Γ., *Η θρησκευτική μεταρρύθμιση του 16^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Ο Λόγος, 1995.
- Χρυσός 1996 : Χρυσός Ευ. (επιστ. επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά το 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Ακρίτας, 1996.
- Weber 2000 : Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 2000.

